

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР ПРОБЛЕМАЛАРЫ ПРОБЛЕМЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКИ PROBLEMS OF POLITICAL SCIENCE

FTAMP: 11.15.25

DOI: 10.51889/2959-6270.2025.91.3.006

Е.К. Алияров¹, Н.Ж. Кушеров², М.М. Нуров^{3*}

¹Қазақстан гуманитарлық-саяси конъюнктура орталығы, Алматы қ., Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

³«Тұран» университеті, Алматы қ., Қазақстан

* e-mail: markhabbatnur@gmail.com

ЖЕКЕШЕЛЕНДІРУ САЯСАТЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АЗАМАТТЫҚ ИНСТИТУТТАРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ЫҚПАЛЫ

Аңдатпа

Бұл зерттеу Қазақстан тәуелсіздігінің алғашқы жылдарында жүзеге асырылған жекешелендіру саясатының азаматтық қоғамның дамуына және кеңірек демократияландыру процестеріне ықпалын зерттейді. Жекешелендірудің саяси өлшемдеріне назар аударатырып, авторлар себеп-салдарлық байланыстарды анықтап, осы кезеңде орын алған әлеуметтік-саяси қайта құрулардың траекториясын сыни тұрғыдан бағалайды. Бұл процестер саяси жүйенің ауысуының кең контекстінде орын алғанын ескере отырып, зерттеу оның теориялық негізін модернизация теориясы парадигмасы шегінде орналастырады.

Зерттеудің негізгі мақсаты – Қазақстандағы азаматтық қоғамның қалыптасу динамикасын және саяси биліктің орталықтандырылуын зерттеу. Зерттеу осы екі институционалдық даму арасындағы ішкі шиеленісті көрсетеді, олардың бірін күшейту екіншісінің ілгерілеуіне жиі кедергі келтіреді. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі алғашқы жылдарда пайда болғанына қарамастан, Қазақстанның саяси ландшафтын қалыптастыруды жалғастырып келе жатқан меценат пен клиент қарым-қатынасының ұзақ мерзімді салдарына ерекше назар аударылады. Тарихи және саяси талдауға сүйене отырып, зерттеу посткеңестік Қазақстандағы жекешелендіру, мемлекеттік шоғырландыру және демократияландыру арасындағы күрделі өзара әрекетті егжей-тегжейлі түсінуге тырысады.

Түйін сөздер: азаматтық қоғам, демократизация, модернизация, жекешелендіру, қысым топтары, транзит, орталықтандыру, қауымдастық.

E.K. Aliyarov¹, N. Kusherov², M.M. Nurov³

¹Kazakhstan Center of Humanitarian and Political Trends, Almaty, Kazakhstan

²Al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan

³«Turan» University, Almaty, Kazakhstan

THE IMPACT OF PRIVATIZATION POLICY ON THE FORMATION OF CIVIL INSTITUTIONS IN KAZAKHSTAN

Abstract

This study examines the impact of privatization policies implemented during the early years of Kazakhstan's independence on the development of civil society and broader democratization processes. By focusing on the political dimensions of privatization, the authors identify causal relationships and critically evaluate the trajectory of socio-political transformations that unfolded during this period. Given that these processes took place within the broader context of political system transition, the study situates its theoretical framework within the paradigm of modernization theory.

The purpose of the study is to explore the dynamics of civil society formation and the centralization of political power in Kazakhstan. The study highlights the inherent tension between these two institutional developments, arguing that the strengthening of one often impedes the progress of the other. Special attention is given to the long-term effects of patron-client relations, which, despite originating in the early post-independence years, continue to shape Kazakhstan's political landscape. By drawing on historical and political analysis, the study seeks to provide a nuanced understanding of the intricate interplay between privatization, state consolidation, and democratization in post-Soviet Kazakhstan.

Keywords: civil society, democratization, modernization, privatization, pressure groups, transit, centralization, community.

Алияров Е.К.¹, Кушерев Н.Ж.², Нуров М.М.³

¹Казахстанский центр гуманитарно-политической конъюнктуры, г. Алматы, Казахстан,

²КазНУ им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

³Университет «Туран», г. Алматы, Казахстан

ВЛИЯНИЕ ПОЛИТИКИ ПРИВАТИЗАЦИИ НА ФОРМИРОВАНИЕ ГРАЖДАНСКИХ ИНСТИТУТОВ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В этом исследовании рассматривается влияние политики приватизации, реализованной в первые годы независимости Казахстана, на развитие гражданского общества и более широкие процессы демократизации. Сосредоточившись на политических измерениях приватизации, авторы выявляют причинно-следственные связи и критически оценивают траекторию социально-политических преобразований, которые развернулись в этот период. Учитывая, что эти процессы происходили в более широком контексте перехода политической системы, исследование помещает свою теоретическую основу в парадигму теории модернизации.

Основная цель исследования – изучить динамику формирования гражданского общества и централизации политической власти в Казахстане. Исследование подчеркивает неотъемлемую напряженность между этими двумя институциональными разработками, утверждая, что укрепление одного часто препятствует прогрессу другого. Особое внимание уделяется долгосрочным последствиям отношений патрон-клиент, которые, несмотря на то, что зародились в первые годы после обретения независимости, продолжают формировать политический ландшафт Казахстана. Опираясь на исторический и политический анализ, исследование стремится предоставить детальное понимание сложного взаимодействия между приватизацией, консолидацией государства и демократизацией в постсоветском Казахстане.

Ключевые слова: гражданское общество, демократизация, модернизация, приватизация, группы давления, транзит, централизация, сообщество.

КІРІСПЕ

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында басталған Қазақстандағы жекешелендіру процесі азаматтық қоғамның даму траекториясын қалыптастыруда және демократияландырудың кең процесінде шешуші рөл атқарды. Экономиканы ырықтандыру автономды азаматтық институттардың пайда болуына ықпал етеді деп күтілсе де, жекешелендірудің нақты салдары әлдеқайда күрделі болды, өйткені олар орталықтандырылған саяси билікті нығайтты. Бұл зерттеу өзінің талдауын модернизация теориясы шеңберінде орналастырады, өтпелі посткеңестік мемлекеттегі экономикалық қайта құрылымдау, саяси консолидация және азаматтық қоғамның дамуы арасындағы күрделі өзара әрекеттесуді көрсетеді.

Қазақстандық жекешелендіру процесінде пайда болған түбегейлі қайшылықтардың бірі азаматтық институттардың қалыптасуы мен саяси биліктің орталықтандырылуының артуы арасындағы шиеленіс болды. Жекешелендіру теориялық тұрғыдан экономикалық активтерге мемлекеттік бақылауды төмендетуге және нарықтық бәсекелестікті дамытуға бағытталған болса, іс жүзінде бұл байлықтың саяси басшылықпен тығыз байланысы бар шағын элитаның қолында шоғырлануына әкелді. Нәтижесінде, мемлекеттік билікке тәуелсіз тепе-теңдік ретінде қызмет етудің орнына, экономикалық субъектілер арасындағы қатынастар жүйесіне интеграцияланды, мұнда саяси адалдық көбінесе экономикалық артықшылықтармен марапатталды. Бұл динамика автономды азаматтық қоғамның әлеуетін едәуір әлсіретті, өйткені мемлекеттік құрылымдарға экономикалық тәуелділік жеке субъектілердің саяси шешімдер қабылдауға қарсы тұру немесе ықпал ету қабілетін шектеді.

Қазақстандағы демократизация процесі көп сатылы, көп факторлы күрделі қатынастардың бірлігінен тұрады. Аталған транзитпен келген кешенді өзгерістер ресми биліктің орнығуы институциялану және саяси әлеуметтену процестерімен қатар өрбіді. Саяси жүйенің транзиті тек мемлекеттік билік пен оның институттарын ғана қамтып қоймады, саяси модернизацияның маңызды тармағы саяси элитаның, сондай-ақ, толықтай қоғамның өміріне айрықша әсер етті. Дегенмен, тәуелсіздіктің бастапқы жылдарында саяси жүйе транзиті барынша қалыпты, ешбір турбуленттіліксіз дамыды деп атай аламыз. Өйткені қазақстандық кеңістікте оған ықпал ете алатындай қандай да бір күштер әлі де ұйымдаса қоймаған еді. Оның ішінде негізгі бірнеше акторларын атап көрсетуге болады, олар, біріншіден, элитааралық тартыстар, екіншіден, қазақстандық саяси аренада пайда болған ықпалды оппозициялық партиялар, үшіншіден, билікті бақылай алатын есейген азаматтық қоғам, төртіншіден, демократиялық құқықтарын талап ете алатындай ел азаматтарының шоғыры енді қалыптаса бастады.

Мәселен, Қазақстан тәуелсіздігінің постэлитааралық тайталастар жағдайында орнауы элита аралық жанжалдар факторын есепке алмауға негіз бола алады. Посткеңестік республикалардағы саяси жүйелердің қалыптасуын зерттеген саясаттанушы Ш.Әмірбековтің баяндауынша ҚазКСР-де «Н.Назарбаевтың билікке келуі үлкен элитааралық күрестің нәтижесінде жүзеге асты. Саяси билікке ұмтылған топтың бірін М.Мендібаев бастаса, екінші топтың жетекшісі Н.Назарбаев болды. Билікке нақты ұмтылған екі топтан басқа осы кезеңде тағы екі адамның аты билікке үміткерлер ретінде атала бастады. Оның бірі Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің хатшысы З.Камалиденов, ал екіншісі – Қызылорда облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы Е.Әуелбеков болатын». Қазақстандағы элита арасындағы трансформацияның негізгі ағыны 1986 жылғы желтоқсан оқиғасымен байланысты Г.Колбиннің биліктен кетуімен жанданған. Әрі қарай, «...Н.Назарбаев 1989 жылдың 22 маусымында өткен Орталық комитеттің Пленумында ҚПК ОК Бірінші хатшысы болып сайланды. Пленумға қатысқан орталық Комитеттің 158 мүшесінің 154-і Н.Назарбаевты жақтап дауыс берді» [1]. Осыдан-ақ, Қазақстандағы элитааралық транзит негізінен тәуелсіздікке дейін өзінің логикалық даму шыңына жетті деп қорыта аламыз және оның саяси жүйенің транзитіне әсерінің болмауын осылайша түсіндіріп көруге болады. Ал саясаттанушы Данияр Әшімбаев Н.Назарбаев командасының негізін министрлер кеңесінде қызмет істеп жүрген кезінде өзінің маңына топтастырған Нұртай Абықаев, Владимир Ни, Дмитрий Селиванов, Алмабек Нұрышев, Саят Бейсеновтер болашақ «президенттік гвардияны» қалыптастырды деп санайды [2]. Яғни, транзит жағдайында Қазақстандағы демократиялық күштер реактивті позицияны ұстанып, тоталитарлық режим шыңдаған элита ешбір конфронтациясыз демократиялық қайта құрулар бойынша іс басына келді. Сондықтан, Қазақстандағы саяси элитаның транзиті ешбір жанжалсыз, қалыпты жағдайда өтті деуге негіз бар. Ал соңғы үш мәселе демократияландыру процестерінің нәтижесіне тікелей тәуелді болып, оны өз кезегінде биліктің ынта-ниетімен байланыстыра қарайтын айнымалыға жатқыза аламыз. Қосымша ретінде, тәуелсіздіктің бастапқы кезеңінде Қазақстандағы модернизация процестеріне ықпал ете алған оны бақылаушы демократиясы

өркендеген батыс қоғамы мен халықаралық ұйымдар болды. Жоғарыда баяндалғандарды Н.Назарбаевтың келесі цитатасымен растауға болады. Ол «Ғасырлар тоғысында» кітабында былай деген еді: «Біздің таңдауымыз қазірдің өзінде айқын, мақсатымыз белгілі. Алайда алдымызда демократиялық даму үлгісін таңдау проблемасы тұр» [3]. Тұңғыш президенттің осы тезисіне контент талдау жасап, психологиялық астарына үңіле кеткенді жөн санаймыз. Алдыңғы сөйлемнен соң «алайда», «проблемасы тұр» деген сөз тіркестері мәжбүрлілік пен амалсыздықтың лебізін аңғартады. Демократия жолын таңдауда сыртқы факторлардың үлесі жасырулы тұрғандай сезіледі. Дегенмен, әр түрлі интерпретация жасап, бастапқы ниетті түсінуге жан-жақты келуге болады. Оған тұңғыш президенттің социалистік қоғамда саяси жетілгендігі, сол заманның идеологиясымен тыныстағандығын қоса кетуге болар еді.

Осы арада, посткеңестік елдер үшін жүйе транзиті мен билік транзиті ұғымдары бір-бірімен тығыз байланысты ұғымдар екендігін айта кету керек және екеуі де саясаттану ғылымында терең зерделеуді қажет етеді. Қазақстандағы жүйе транзиті билік транзитіне толығымен тәуелді болған болса, биліктің іс-әрекеті батыс қоғамының диктатына үзілді-кесілді бағынышты болды. 1992 жылы Қазақстан демократиялық реформаларды жылжытқан және сайлауларды бақылаушы ОБСЕ-ге қосылса, 1993 жылы экономикалық реформалар мен нарықтық экономиканы құруға ықпал етуші Халықаралық қаржы қоры, Дүниежүзілік банк және Еуропалық қайта құру және даму банкі секілді халықаралық ұйымдарға мүше болды. Ал 1995 жылы демократиялық қоғам құруға міндеттейтін ОБСЕ-нің Париж хартиясына қол қойылды.

Ғылыми әдебиеттерге шолу

Қазақстандағы жекешелендіру саясаты мен азаматтық қоғамның қалыптасуына оның әсерін зерттейтін ғылыми әдебиеттерде бұл мәселе кеңінен қарастырылған. Ш. Әуелбеков [1] посткеңестік республикалардағы саяси жүйелердің дамуын талдап, Қазақстандағы элитааралық қатынастардың билік транзитіне әсерін атап өтеді. Оның зерттеуі Н.Назарбаевтың билікке келуінің артындағы элитааралық күресті ашып көрсетеді. Д.Әшімбаев [2] билік элитасының қалыптасу процесіндегі «президенттік гвардия» рөлін атап, транзиттің қалыпты жағдайда өткенін айтады.

Н.Назарбаев [3] өзінің «Ғасырлар тоғысында» кітабында демократиялық дамуды таңдаудағы қиындықтар мен сыртқы факторлардың ықпалын атап өтеді. Оның пікірінше, транзит кезеңіндегі экономикалық реформалар мен саяси өзгерістердің үйлесімділігі шешуші рөл атқарды. Хантингтонның [4] демократияның «үшінші толқыны» теориясы Қазақстандағы транзит процесін түсінуге мүмкіндік береді, бірақ ол посткеңестік кеңістіктегі ерекшеліктерді ескермейді.

Д.Т. Құдайбергенова [5] өз еңбегінде Қазақстанда жекешелендіру саясаты элиталық шоғырлануды нығайтқанын және бұл өз кезегінде азаматтық қоғамның автономды дамуына кедергі келтіргенін жазады. Ал Р.Айзекс [6] болса, мемлекеттік институттардың әлсіздігі жекешелендіруді коррупциялық схемалар арқылы элиталардың пайдасына бұрғанын айтады. А.Бурханов [7] Қазақстанда экономикалық ресурстарды элиталардың қолына шоғырландыру азаматтық қоғамның мемлекеттен тәуелсіз дамуына жол бермегеніне мән береді.

В.Ф. Петрова және М.Ш. Хасанов [8] Қазақстандағы демократия мен әлеуметтік-саяси идентичностьтің қалыптасуын талдап, жекешелендіру саясатының қоғамдағы теңсіздікке әкелгенін атап өтеді. Э.Абдрахманова [9] жекешелендіру процесіндегі қателіктер мен олқылықтарды сынай отырып, мемлекеттік бақылаудың жеткіліксіздігін айтады. Н. Назарбаев [10] өз кітабында жекешелендіру кезіндегі қиындықтар мен коррупциялық схемалар туралы жазады, бірақ бұл процестің экономикалық реформалар үшін қажеттілігін де атап өтеді.

Яғни, ғылыми әдебиеттер Қазақстандағы жекешелендіру саясатының күрделі, оның азаматтық қоғамның дамуына қарама-қарсы әсерін және биліктің орталықтандырылуымен байланысын ашып көрсетеді. Бұл зерттеулер транзит кезеңіндегі экономикалық және саяси өзгерістердің өзара байланысын түсінуге мүмкіндік береді.

ӘДІСНАМА

Бұл зерттеу Қазақстандағы жекешелендіру саясаты, мемлекеттік билікті орталықтандыру және азаматтық қоғамның дамуы арасындағы өзара әрекетті талдау үшін пәнаралық тәсілді қолданады. Мұнда сапалы зерттеу әдістері мен салыстырмалы талдау әдісі үйлестірілген. Салыстырмалы талдау жекешелендіру саясатының саяси және экономикалық салдарын кешенді бағалауға мүмкіндік береді. Әсіресе, олардың демократияландыру үдерісіне, билік құрылымдарының трансформациясына және басқару моделінің тұрақтылығына ықпалы арнайы назарға алынады. Өртүрлі тарихи кезеңдер мен қазіргі жағдайларды қатар қарастыру арқылы зерттеу экономиканы ырықтандыру мен саяси консолидация арасындағы заңдылықтарды айқындайды. Бұл тәсіл Қазақстандағы процестерді посткеңестік кеңістіктегі өзге елдердегі тәжірибемен салыстыра отырып бағалауға жағдай жасайды.

Зерттеу мемлекет пен қоғам арасындағы құрылымдық байланыстарды талдау үшін жүйелеу және институттандыру әдістеріне сүйенеді. Жүйелеу әдісі Қазақстандағы саяси-экономикалық өзгерістердің кезеңдік ерекшеліктерін анықтап, жекешелендіру саясатының логикалық даму траекториясын құрастыруға мүмкіндік береді. Ал институттандыру әдісі азаматтық қоғам дамуына ықпал еткен немесе керісінше, оны тежеген институционалдық тетіктерді бағалауға негіз болады. Осы арқылы зерттеу азаматтық қоғамның тәуелсіздігіне кедергі болған факторларды, сондай-ақ оның әлеуетін арттыра алатын шарттарды бөліп көрсетеді.

Сонымен қатар, зерттеуде мазмұнды талдау (контент-анализ) кеңінен қолданылады. Бұл әдіс саяси дискурсты, мемлекеттік риториканы, БАҚ материалдарын және ресми құжаттарды зерттеуге бағытталған. Жекешелендіру саясатына қатысты мемлекеттік әңгімелердің мазмұнын талдау саяси элита ұстанымдарының трансформациясын, ресми билік пен қоғам арасындағы коммуникациядағы өзгерістерді, сондай-ақ бұқаралық санада қалыптасқан түсініктерді айқындауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің теориялық негізі модернизация теориясы мен транзитологияға сүйенеді. Модернизация теориясы экономикалық трансформациялардың саяси институттар мен әлеуметтік құрылымдарға тигізетін ықпалын түсіндіруге мүмкіндік береді. Бұл тұрғыда экономикалық реформалар демократиялық институттардың қалыптасуына автоматты түрде жағдай жасай ма, әлде биліктің орталықтануына әкеліп соға ма деген мәселе негізгі талқылау нысанына айналады. Транзитология болса, посткеңестік мемлекеттердің саяси өтпелі кезеңіндегі ерекшеліктерді ашып көрсетеді. Әсіресе, билік транзиті мен жүйе транзиті арасындағы өзара байланыс Қазақстан жағдайында ерекше маңызға ие.

Аталған теориялық перспективаларды біріктіре отырып, зерттеу Қазақстанның саяси эволюциясын тереңірек түсіндіруге ұмтылады. Жекешелендіру саясатының ұзақ мерзімді салдары тек экономикалық көрсеткіштерге ғана емес, саяси институттардың орнығуына, азаматтық қоғамның дербестігіне және қоғамдағы әлеуметтік теңсіздіктің күшеюіне де әсер еткені назарға алынады. Осылайша, бұл зерттеу посткеңестік кеңістіктегі демократияландыру процестерінің күрделілігін ашып көрсетіп, Қазақстан тәжірибесін өңірлік және жаһандық контекстте қарастыруға үлес қосады.

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Сонымен, мемлекеттік жүйедегі транзит элитаның ниетіне тәуелді болғандықтан, Қазақстанда демократиялық жүйеге өту элитаның ішкі қарама-қайшылықтарынан туындағанын аңғаруға болады. Бұл қоғамды демократияландыру бағытына әсер етті. Тәуелсіздіктің алғашқы кезеңінде саяси теория мен тәжірибенің әлсіздігі билік элитасының кейде аңғалдығын, кейде асығыстығын көрсетті. Парламенттік-президенттік жүйеге көшу – соның айғағы.

Елдегі демократияландыру үрдістерін зерттеген еңбектерде тарихи уақыттың аздығы мен тоталитаризмнен қалған оқшаулану саясаты айқын сезіледі. Оппозицияға қарсы қоғамдық стереотип ұзақ уақыт сақталып, сөз бостандығының орнығуына кедергі болды.

Демократияға өту тек ұйымдастырушылық шараларды ғана емес, қоғамның моральдық-психологиялық дайындығын да қажет етті.

Бүгінде Қазақстандағы демократиялану процестерін объективті зерделеуде ғылыми айналымға ене қоймаған Қазақстан тәуелсіздігінің үш он жылдығындағы шетелдік басылымдарға жарияланған мақалаларды, оппозиция серкелерінің сұқбаттары мен басылымдардағы сыни материалдарды ғылыми шолу әлдеқайда өзекті. Олар бірінғай шындыққа немесе бірізді жалғанға құрылған дегеннен аулақпыз. Мемлекеттік насихаттық жұмыстар басым көпшілігіне позицияны ақтап алудан тұратындығы секілді, оппозициялық басылымдар да «жар астынан жауды» оңай тауып алатынын жасырмау керек. Біздің саясаттанушы ретіндегі міндетіміз, екеуінің симбиозынан, арасынан ақиқатқа жету, саяси процестердің ағыны мен бағытынан саяси мән іздеу. Екі жақты (мемлекетке бағытталған және оған қарсы топтар), кейде сыртқы шетелдік сарапшылардың сараптамасын ескере отырып үш жақты ақпарат көздерін негізге алу. Онсыз зерттеу жұмысымызда кейбір алдыңғы зерттеушілер жеткен нәтижені қайталау ықтималдылығы жоғары.

Қазақстандағы демократияландыру процестерін қайта зерттеу бізге не береді деген сауал туындайтындығы белгілі. Латын Америкасы (Венесуэла), Европа (Венгрия, Туркия), Балтық елдері (Польша) немесе посткеңестік (Ресей) елдердегі тәжірибе көрсеткендей, саяси транзит біржақты дамиды процес емес, оған сонымен бірге кері кетушілікте тән. Жоғарыда аталған авторитарлы жүйеден демократиялыққа, кейіннен қайта авторитарлы-демократиялыққа оралып, гибридті жүйе құрушы мемлекеттер саясаттанулық талдаудың нысанына айналғанындай, Қазақстандық қоғамның демократиялану процесі де объективті және критикалық тұрғыдан зерделеуді қажет етеді. Демократизация процесінің сәтті жүзеге асып, түбегейлі орнауы қалай тұман ішінде болса, демократиялықтан кері шегіну ықтималдылығы көптеген сұрақтарды басы ашық күйінде қалдырады. Қазақстанның әрі қарайғы даму векторы модернизациялық процестер мен ұлттық құндылықтары, дәстүрлерін тоғыстыра алғандығына, оны тұжырымдай білгендігіне тәуелді. Сол секілді, саяси жүйенің эндогендік және экзогендік факторларға орай пішін иеленуі оның табиғатын жіті түсінуді, ғылыми зерделеуді, орнаған мемлекеттік және қоғамдық институттардың өзара әрекеттестігіне қарай бағалауды талап етіп отыр.

Қазақстандағы демократизацияның отыз жыл жүріп өткен жолын бүгінгі күннің биігінен талдап пайымдау зерттеушіге көптеген артықшылықтар беретіндігін атап өту керек. Алдымен, зерттеу нәтижесіне жүйенің әсерін, басқа да ықпалдардың болмауы объективтілікке жетуге жетелейді. Орталықтандырылған күшті жүйе ғылымның қорытындысына әсер етпей қоймайтындығын осы кезеңде жазылған еңбектердің бір сыпырасынан аңғаруға болады. Сондай-ақ, демократия саяси ғылымның объектісі ретінде оны анықтаушы көптеген теориялар мен концепциялар пайда болып, ілкімді алға жылжу сезіледі. Бұл біздің қазақстандағы демократиялық процестердің табиғаты мен даму траекториясын объективті бағалауға және келешектегі қателіктерге бой алдырмауға жәрдемдеседі.

Сонымен, мақала аясында Қазақстан қоғамының демократияландыру үрдісін транзитология теориясы аясында қарастыру басымдыққа ие. Өйткені бір үлгіден немесе жүйеден екіншісіне өту кезеңін талдауда бұл теория аясында өндірілген білімдер мәселені толығырақ түсінуге жәрдемдесетіндігіне сенімдіміз. Мәселен, саяси режимнің трансформациясының басталу себептері, өтпелі кезеңдегі билік элитасы мен институттардың, сыртқы акторлардың іс-әрекеттерін, демократия даму жолының мүмкін болатын траекториясын немесе келесі этапын, оған әсер етуші факторларды анықтау маңызды.

Тағы бір айта кетерлігі, американ саясаттанушысы С.Хантингтонның теориясы бойынша Қазақстандағы саяси транзит демократияландырудың «үшінші толқынына» жатады. «Бірінші толқын» мен «үшінші толқын» арасы шамамен бір жарым ғасырлық межені құрайды. Демократияланудың «бірінші толқыны» эволюциялық жолмен өте баяу дамып, шамамен бір

ғасырға созылған болса, келесі екінші және үшінші толқындар дайын үлгіні қондырма ретінде орнатумен ерекшеленіп, қоғамды жаңартуға қысқа уақыт жұмсалғандығын көреміз [4]. Сәйкесінше, аз ғана уақыт ішінде авторитарлықтан демократиялық режимге өткен мемлекеттерде кері кету процестері жиі қайталанған. Оның ішінде Қазақстанды да атауға болады.

Сол себепті, демократияның бірінші толқыны мен үшінші толқынын қысқаша салыстырмалы талдай кеткен орынды болар еді. Қазақстанда азаматтық қоғамның дамуы, демократияның орнауы «Америкадағы демократия» кітабының авторы Алексис де Токвиль баяндағандай қарапайым халықты билікке тарту, басқару тетіктерін үйрету, саяси ағартушылық істері секілді алғашқы қарапайым басқыштан басталмады. Қазақстандағы демократия мен одан екі ғасыр бұрынғы Америкадағы демократияның орнауы әртүрлі кеңістікте өрбігендігі белгілі. Феодалдық қатынастардан көпшіліктің билігіне келген АҚШ, Франция секілді елдерде төменгі таппен жоғары элитаның арасын жарастыруға, оларды біртұтастандыру, демократиялық құндылықтарды тәжірибеден өткізу, қоғамға сіңіру секілді үрдістер едәуір күш-жігерді қажет етіп, ол жүз жылға жуық уақытты қамтыды.

Америка құрама штаттарындағы демократияның пайда болу, саяси жүйе ретінде орнығу тарихын қарайтын болсақ, ол қоғамдастықтардан, яғни төменгі сатыдан, адамдардың қалауының эволюциясы арқылы жүзеге асқан жүйе ретінде көреміз. Қазақстан секілді даму жолында бірнеше трансформациялық кезеңдерді басынан өткерген қоғамдарда ол табиғи жолмен емес, бағдарламалық қондырма ретінде жоғарыдан төменге орнықтыру арқылы жүзеге асты. Сондай-ақ, ол билік элитасының ерік-жігері мен саяси амбициясына, азаматтық ұстанымына тікелей байланысты дамыды. Сол себептіде, авторитарлы режимдерден шыққан елдердің демократиялық қоғамдарға өтуі біршама кедергілер мен субъективті жағдайларға тәуелділіктен шыға алмады. Транзитология парадигмасының теоретиктерінің авторитарлы қоғамдардың транзиті міндетті түрде демократияға жетелейді деген долбарларының нақты іс жүзінде жүзеге аспай жататыны да содан. Демократия саяси жүйе ретінде оның барлық қосымшаларымен орнай қалуы мүмкін болғанымен, оның механизмдері, жұмыс жасау тетіктері посткеңестік кеңістікте орнаған ахуалға сәйкес өзіндік ерекшеліктерге тән дамыды.

Қазақстан жағдайына келетін болсақ, кеңес үкіметі ыдырағаннан кейін мұнда социализм принциптеріне сәйкес қалыптасқан (*қоғамда бір ғана тап – жұмысшы, шаруалар табы болуы керек – авт.*) орта тап немесе экономикалық мүмкіндіктері бір-бірімен теңесіп қалатын қоғамның қалың пласты бар болатын. Әрине ол рухы және сапалық қырлары бойынша либералды қоғамның өлшемдеріне сәйкес келді деп айтудан аулақпыз. Дегенмен, екі ғасыр бұрынғы америкадағы секілді, демократия қағидалары орнауы үшін аристократтар мен кедейлердің арасынан орта тапты шығару, әл-ауқатты орташаларды қалыптастыру үшін көп күш саркуды талап етпеді десе болады. Зерттеу жұмысымызда осы қалың бұқараның саяси-әлеуметтік, экономикалық өзгерістер аясындағы дамуы, оның Қазақстандағы демократиялық қайта құруларға әсерін қарастырып көрдік. Сонымен бірге, мемлекетке басқа категорияларға аса мән қою қажет етілді. Нарықтық экономиканы жандандырып, саяси жүйе мен бірге азаматтардың санасын модернизациялау, демократия қағидаларына сәйкес түсінік аппаратын қалыптастыру, қатаң тоталитарлық өткеннің сарқыттарынан арылып, қатал шарттылық жағдайында жетілген азаматтардың өздеріне берілген еркіндікті сезіне алуы, оның мәнін пайымдай алуға қолдау білдіру секілді қыруар шаруалар кезегін күтіп тұрды.

Десе де, барлық іс-қимыл, процестері шартталған, нұсқау арқылы жүзеге асырылған қоғамда өсіп шыққан биліктің өзі де өткеннен сабақтастық іздеп, әкімшілік-әміршілдік, номенклатуралық биліктің мұрасын бірден сілкіп тастауға асыға қоймады. Сол себепті, мұхиттың ар жағынан посткеңестік елдерге жайылған демократия рухы жаһанның түкпір-түкпірінде географиялық, идеологиялық, элиталық, құндылықтық барьерлерден өтіп барып орнау кезіндегі ортақ заңдылықтарды түсінген абзал.

Демократияның қоғамның феодалдық өмір салтынан демократияға өтуі ағартушылық, түсіну аппаратын ретке келтіру, еркіндік пен теңдіктің «қорғаушылары» орта тапты

қалыптастыру сынды әрекеттердің жүйесін қажет етсе, коммунистік режимнен шыққан қоғамдар да, әсіресе қазақстанда экономикалық либерализация, еркін нарыққа өту іс-қимылдарына басымдық қойылды. Оған дәлел ретінде, еркін нарық қалыптастыруға ұмтылыс пен Қазақстанда алғаш қабылданған, бостандық пен адам құқығын сақтауға кепілдік беретін заңдардың солқылдақтығы, заң мәтініндегі адам құқығының әлсіз қорғалуы себеп бола алады [11]. Жоғарыда атап өтілгендей, өзінің базалық ерекшелігі мен өзіне дейінгі тәжірибелерді игеру мүмкіндігіне қарай феодалдық қоғамға қарағанда коммунистік қоғам демократия жолына жылдам түсу және икемделгіштігі жөнінен де артықшылықтарға ие болатын. Дегенмен, басты түйін билік элитасының трансформацияға ішкі дайындығы, білімі мен білігіне, ерік-жігеріне көбірек байланысты болды.

Үшінші толқын кезінде «кері қайту» құбылыстарымен сипатталатын «жас демократиялық елдердің» қатарынан Қазақстан да тыс қалмады: қоғамдық өмірдің барлық тараптарынан жүйелі дағдарыс тудырған әлеуметтік мәселелермен бетпе-бет келу көңіл-күйге теріс әсер етті. Қазақстандағы демократиялық қозғалыс дамуының алғашқы кезеңдерінде екі мифология – демократия мен нарықтың симбиозы қалыптасты. Демократия мен нарық туралы уәделерді қалың бұқара экономикалық мәселелерді шешудің және батыстық өркендеудің деңгейіне жетудің ең тиімді құралы ретінде қабылдады. Бұқаралық санада бұл мифологемалардың идеализациясы өткен ғасырдың 90-жылдарының басына дейін, алғашқы экономикалық реформалардың жойқын әлеуметтік салдары көріне бастағанға дейін созылды» [8, б.240].

Қазақстандағы саяси транзит ең алдымен еркін нарыққа өтумен байланысты болды. Экономикалық либерализация жекешелендіруді басты реформа деңгейіне көтерді. Приватизация экономикалық дамуға серпін берумен қатар, азаматтық қоғам мен демократияландыру процесіне тигізген әсеріне мән беруді жөн санаймыз.

ТАЛҚЫЛАУ

Қазақстанда 1991 жылдары шамамен жиырма бір мың кәсіпорын болған. Президент Н.Назарбаев елдегі кәсіпорын және басқа да меншік түрлерінің 60-70% жекешелендіру туралы меже қояды. Ал елдегі приватизация саясатын 5 кезеңге бөліп қарастыруға болады. Олар 1991-1992 жж, 1993-1995 жж, 1996-1999 жж, 2000-2015 жж, 2015-тен бүгінгі күнге дейін жүзеге асырылуда. Сонымен, бұрын «бүкілхалықтық» болған мемлекеттік нысандар осы аралықта жекенің қолына өтеді.

«Мемлекеттік меншікті жекешелендіру қатынастарын егжей-тегжейлі реттеуге қарамастан, жекешелендірудің бірінші және екінші кезеңдерін өткізу процесінде ҚР-да кейбір олқылықтар жіберіліп, олар туралы БАҚ беттерінде жиі айтылды.

Республикалық бұқаралық ақпарат құралдары мынадай олқылықтарды бөліп көрсетеді:

1. Жекешелендіру процесіне тиісті бақылаудың болмауы;
2. Жекешелендіруге жатпайтын объектілерді жекешелендіруді жүзеге асыру;
3. Мемлекеттік меншіктің жекелеген объектілерін жекешелендіруді жүргізу кезінде жариялылықтың болмауы;
4. Жекелеген шенеуніктердің пайдакүнемдік мүддесін сәйкес мемлекеттік меншік объектілерінің жекешелендірілуі» [9].

Одан басқа, Қазақстан мен Батыс елдеріндегі приватизацияның айырмашылығына тоқталатын болсақ, соңғысында жекешелендіру біздің елдегідей «бір қолдан емес», бәсекелік ортада өткізілді. Батыста алдымен мемлекет меншігіндегі табысты өнеркәсіпті жекешелендіруге шығару үшін нарықта белгіленген баға есепке алынатын. Капиталистік нарықта мемлекеттіктен бөлек, еркін қаражат айналымы болғандықтан кез-келген кәсіпкер нысанды сатып алуға мүмкіндігі бар. Посткеңестік Қазақстанда мұндай кәсіпкерлердің пулы әлі қалыптасып болмағандықтан, приватизация нәтижесі күтілген мақсатқа сай болмады, яғни, мемлекет қазынасы қажетті қаражатты толтыра алмады.

Жекешелендіру тәжірибесінде орын алған кейбір олқылықтар туралы Тұңғыш Президент Н.Назарбаев естелік кітабында ашына еске алады: «Көптеген кәсіпорындар мен ұйымдардың басшылары – дейді Н.Назарбаев, - жекешелендіруді әдейі бәсеңдетіп, кәсіпорындарды тығырыққа тіреп, қарыздарын жасанды түрде көбейтіп, сол арқылы өздерінің, сондай-ақ жақын адамдарының заңсыз баюына жағдай жасады. Егер бұл процесс одан әрі жалғаса беретін болса, онда кәсіпорындарды осылайша «коммерцияландырудан» кейін жекешелендіруге жарамды мүлік қалмас еді және олардың әрі қарай қалыпты жұмыс істеуін мүлде ұмытуға тура келер еді» [10, б.311] - дейді.

Әрі қарай, «Қазақстандағы жекешелендіру үдерісіне нақты бақылау орнату қажет болды. 1992-1998 жылдар аралығында қабылданған мемлекеттік меншікті жекешелендірудің барлық бағдарламаларының мақсаты да осы болатын. Бірақ табысты жекешелендіру үшін қалған мемлекеттік кәсіпорындар мен мемлекеттік мүлікке қатысты басқару саясатын анықтау қажет. Бұл әрекеттер процестің басында жасалуы керек болса да, 1996-1998 жылдарға арналған Бағдарламаның нәтижелерін қарастырғаннан кейін, жекешелендіру ғана емес, «Мемлекеттік меншікті жекешелендіру және басқару тиімділігін арттырудың 1999-2000 жылдарға арналған бағдарламасын» қабылдау туралы шешім қабылданады. Бұл Бағдарламаның мақсаты мемлекеттік меншікті республикалық және муниципалдық болып нақты бөлу және оны тиімді басқару, сондай-ақ жергілікті билік органдарына жергілікті деңгейде жекешелендіруді жүргізуде еркіндік беру болды. Осы заң актісінен кейін 2000 жылы «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік мүлікті басқару және жекешелендіру тұжырымдамасы», 2001 жылы «Мемлекеттік мүлікті басқару мен жекешелендірудің тиімділігін арттырудың 2001-2002 жылдарға арналған салалық бағдарламасы» қабылданды. Бұл заңнамалық актілер «мемлекеттің стратегиялық мүдделеріне байланысты мемлекеттік мүлікті жекешелендірудің экономикалық негізделген тәсілін» дамыту мақсатын көздеді [12].

Көріп тұрғанымыздай, жекешелендіру кезінде орын алған кемшіліктер БАҚ көздеріндегі критикалық мақалалардың әсері және мемлекеттік органдардың өзін-өзі анализдеуі арқылы анықталып, жекешелендіру жұмыстарындағы әдіс-тәсілді, мемлекеттік басқаруды жетілдіруге көңіл бөлінеді. Мұндай заңдардың қабылдануы жоғарыда баяндағанымыздай, жалпы жүйелік қателіктердің орын алғандығын және оның азаматтық қоғамды қалыптастырудағы себеп-салдарлық маңызын бекіте түседі.

Әрі қарай, жекешелендіру бастапқыда қандай ізгі мақсат көздегеніне қарамастан, оның бұқара арасында сатылымға шығарылуы мен үлестірілуі жеткілікті ашық болмады деуге толық негіз бар. Посткеңестік Қазақстанда материалдық және экономикалық мүмкіндіктері, сәйкесінше экономикалық еркіндігі бір-бірімен шамалас адамдардың қабаты социумның негізгі бөлігін құрағандығы белгілі. Қоғамның бұл қалың қабаты экономикалық және интеллектуалды, материалдық мүмкіндіктері жағынан мәре сызығында бастапқыда бірдей орналасқан болса, кейінгі жекешелендіру қоғамдағы бұл тепе-теңдікке едәуір көлемде өзгерістерге ұшыратады. Атап айтқанда, арзан капитал болашақтағы ірі байлар мен бизнес өкілдерінің шоғырының қалыптасуына игі ықпал жасады. Бұл ірілі-ұсақты бизнес, жер гектарлары мен қаншама шаршы метр мүліктің иелері болатын. Приватизация саясаты коммунистік қоғамнан қалған мұраны қоғамға тең мүмкіндіктер жасай отырып бөлуді ұйымдастырмағандықтан азаматтық қоғамның өзегін құрайтын орта таптың қалыптасуына айтарлықтай кедергі келтірде деп тұжырым жасаймыз. Керісінше, приватизация ауқаттылардың шоғырын өсіріп шығарып, халықтың басым көпшілігі елдегі экономикалық дағдарысқа кезігіп, әлжуаз топқа айналады.

Приватизация саясатының пайдасына мемлекеттік қазынаның қаңырап қалғандығы, экономикалық кіріс пен шығыс жүйесінің жұмыс жасамауы, яғни мемлекеттілікті сақтау әрі капиталистік рухты қолдау үшін жасалған қадам ретінде түсіндіріліп келді. Шындығында, бүгінде саяси билік транзитін зерттеуші сарапшылар, демократия принциптерін икемдеусіз, қолдан басқарусыз әкеліп бірден қондыру қателіктерге ұрындыратынын, демократия қағидаларының бірден жұмыс жасамайтындығын атап отыр.

Бірнеше жыл өткен соң ғана, демократияның транзиттік потенциалын зерделеуде анықталып жатқан факаптар біреуді айыптауға, саяси билікке кінә артуға негіз болмайды. Алайда, зерттеуші үшін, автократиялы қоғамнан демократияға өткен посткеңестік елдердегі, соның ішінде Қазақстанның демократиялық даму жолына, азаматтық қоғамның қалыптасуына приватизация саясатының тигізген әсерін, оған саясаттанулық қырынан сәуле түсіру маңызды.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы қоғамдық-саяси процестер мемлекет пен қоғамдық дамудың келесі даму сатысын айқындаушы ретінде анықталады және оның барлық жүйеге ықпалы детерминистік сипатқа ие. Сонымен, бір-бірімен тығыз байланысты қатынастардың эволюциялық дамуы келесі сатылық жүйені туындатты. Қалыптаспаған орта тап – әлсіз азаматтық қоғам – орталықтандырылған билік – гибриді жүйенің пайда болуы (1 сурет). Өз уақытында Н.Назарбаевта билік эволюциясын дәл анықтап, бағалай да білді. Ол «бір жағынан өткелі кезеңнің күрделілігі және әлеуметтік қайшылықтардың өткірлігі, екінші жағынан, қоғамның билік пен парламенттік институттарға әлеуметтік бақылаудың әлсіздігі президенттік биліктің өсуіне нақты ықпал етті - деді Н.Назарбаев, әрі қарай - осы негізде, Президент қоғамнан, партия мен Парламентке және биліктің барлық институттарынан жоғары тұрып, олардың қызметін үйлестірді және бағыттады және күрделі жағдайларда ол Конституцияның бірден бір кепілі және мемлекеттік тәуелсіздікті нақты жүзеге асырушы болды» [3] – деп атап көрсетті.

1 – сурет. Экономикалық теңсіздік жағдайындағы қоғамдық-саяси формацияның даму бағыты.

Экономикалық теңсіздік жағдайындағы қоғамдық-саяси формацияның даму бағыты

Дегенмен, тоталитарлық жүйеде есейген Қазақстандық билік элитасының жасаған қадамдарын ешбір байбаламсыз түсіну қиын емес. Осы жерде «орталықтандырылған тоталитарлық» жүйенің транзиті «орталықтандырылған демократиялық» жүйеге ауысты. Яғни, демократиялық қоғам қазақстанда институционалды негізде, жоғарыдан төмен, толық басқарылатын иерархия түзе отырып орнатылды.

Осы кезде Қазақстан Республикасы президентінің әкімшілігінде жауапты қызмет атқарған И.Тасмағанбетов президенттік жүйенің пайдасына былай деген еді: «Қазақстанның парламенттіктен президенттікке өту кезеңі билік элитасының саяси ерік-жігері мен қалау-ниетінің нәтижесі деуге толық негіз бар. «Біріншіден, президенттік жүйе парламенттік жүйеге қарағанда неғұрлым тұрақты, екіншіден, Қазақстанда парламенттік жүйені бекітетін тарихи негіз көрінбейді, экономикалық, саяси, әлеуметтік, мәдени және басқа да алғышарттар жоқ» [1]. 1997 жылы «Транзиттік саяси жүйелеріндегі әлеуметтік саясат» тақырыбында саяси ғылымдарының докторы атағын алу үшін диссертациясын қорғаған И.Тасмағанбетовтің пайымдары центристік бағытта өрбігендігі түсінікті де.

ҚОРЫТЫНДЫ

Азаматтық қоғамның дамуына кедергі келтіретін басты фактор – биліктің шамадан тыс орталықтандырылуы мен кез келген қатынасқа араласуы. Азаматтық қоғамның өркендеуі әр субъектінің – ұйымнан бастап бизнес қауымдастыққа дейін – мемлекеттің көмегінсіз тіршілік етіп, туындаған мәселелерді өзара шеше алу қабілетімен өлшенеді.

Азаматтар жеке мүдделерін қоғамдық мүддемен ұштастырғанда ғана шынайы бақытқа жетеді. Еркіндік пен теңдік мемлекеттік аппараттан берілмейді, оларды азаматтардың өзі қорғауы тиіс. Әйтпесе демократия жасанды сипат алып, автократияны бүркемелеуші рөл атқарады. Азаматтық қоғам табиғи бірлестік ретінде билік қысымынан қорғану үшін қажет, онсыз азаматтар ірі монополиялар мен әкімшілік құрылымдарға төтеп бере алмайды.

Кез-келген қоғам, мейлі ол демократиялық, мейлі ұлттық болсын, қоғамдық құрылыстың бастапқы сатысы болып табылатын қауымдастықтар онда өмір сүреді және оларға табиғи сипат тән. Мұндай қоғамдастық ерте қазақ қоғамында ақсақалдар алқасы секілді жергілікті қауымның мәселелерін шешіп отыратын өзі-өзі басқаратын және көпшілік билік берген қоғамдастықтар аясында жұмыс жасағандығы белгілі. Демократиялық қоғамда мұндай қоғамдастықтар мемлекеттік саясатқа айтарлықтай ықпал жасап, оның қысымынан өзін-өзі көпшілік болып қорғап отырады. Қазақстанда тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында қоғамдастықтарға бірлесу айтарлықтай дамығанымен, ол етек алып жайыла қоймады. Сондықтан, қоғамдық құрылыстың табиғи негізі болып табылатын қауымдастықтарды, бүгінгі тілмен айтқанда азаматтық қоғамдардың дамуына мемлекеттің өзі мүдделі болуы тиіс. Ол жүйедегі тепе-теңдікті сақтаушы элемент қана емес, биліктің қайнар көзі, бастауы. Саяси билік халық билігіне негізделгенде, биліктің қайнары мен бастауы және оның қайта айналып соғатын орын – халыққа тірелгенде, билік халықтың еркіне сәйкес жүзеге асырылып, оның қалауын білдіргенде ғана оның қазығы мығым, тірегі күшті болады.

Демократия еркіндік пен теңдікке негізделген. Байлық пен ұлттық табысты әділ бөлу – осы қағидалардың іске асуының шарты. Қазіргі реформалардың маңызы да осында: капиталды бір қолда шоғырландырудан бас тартып, әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз ету. Қазақстан тәжірибесі уақытында жүргізілмеген реформалар мен әлсіз азаматтық институттар мемлекеттілікке қатер төндіретінін көрсетті. Артық орталықтандыру демократиялық дамуды тежеп, монополиялар мен олигополиялардың өсуіне жол ашады.

Қаржыландыру

Ғылыми мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржыландыруы аясында дайындалған (BR27195711 «Қазақстандағы әлеуметтік-саяси процестер (1980-2020): демократияландыру тәжірибесі және Әділетті мемлекеттің қалыптасуы»).

Әдебиеттер:

1. Әуелбеков Ш. *Посткеңестік республикалардағы саяси жүйелердің қалыптасуы және дамуы. Саяси ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация.* – Алматы, 2009. – 88 б.
2. Ашимбаев Д. *Кадры решают все // Континент.* – 2002 – №4. – С.12-14.
3. Назарбаев Н. *Ғасырлар тоғысында.* – Алматы: Өнер, 1996. – 178 б.
4. Samuel P. Huntington. *Democracy's third wave // Journal of Democracy.* – 1991. – Vol. 2, №2. – Pp. 12-34.
5. Kudaibergenova D. T. *The political economy of privatization in post-Soviet Kazakhstan: Elite consolidation and civil society // Post-Soviet Affairs.* – 2020. – №36(3). – Pp. 218-235.
6. Isaacs R. *Hybrid regimes and state capacity: The case of Kazakhstan's privatization reforms // Central Asian Survey.* – 2021. – №40(2). – Pp. 167-185.
7. Burkhanov A. *Civil society in authoritarian contexts: Kazakhstan's post-privatization challenges" // Democratization.* – 2023. – №30(4). – Pp. 621-639.
8. Петрова В.Ф., Хасанов М.Ш. *Формирование демократии и социально-политической идентичности Казахстанского общества // Вестник КазНУ. Серия философия. Серия культурология. Серия политология.* – 2016. – №3 (57). – С. 240.
9. Абдрахманова Э. *Найти хозяина. Процесс приватизации в Республике Казахстан: обзор, размышления // Мир закона.* – 2002. - №5. – С. 24.

10. Назарбаев Н. А. Приватизация: От общего – к частному // *Моя жизнь: От зависимости к свободе*. – Астана: Фолиант, 2023. – 708 с.
11. Фокина Н. Мысль 1994. – №12. – С.36-39.
12. «Мемлекеттік мүлікті басқару және жекешелендірудің тиімділігін арттырудың салалық бағдарламасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2001 жылғы 27 шілдедегі №880 қаулысы. 2-тарау. [Электрондық ресурс]. – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P010000880_ (қаралған күні: 19.01.2025).

References:

1. Əuelbekov Sh. Postkeñestik respublikalardagy saiasi jüielerdin qalyptasuy jane damuy. Saiasi gylymdarynyn doktory gylymi darejesın alu uşın daiyndalğan disertasia. – Almaty, 2009. – 88 b.
2. Ashimbaev D. Kadry reshajut vse // *Kontinent*. – 2002 - №4. – S.12-14.
3. Nazarbaev N. Gasyrlar togysynda. – Almaty: Oner, 1996. – 178 b.
4. Samuel P. Huntington. Democracy's third wave // *Journal of Democracy*. – 1991. – Vol. 2, №2. – Pp. 12-34.
5. Kudaibergenova D. T. The political economy of privatization in post-Soviet Kazakhstan: Elite consolidation and civil society // *Post-Soviet Affairs*. – 2020. – №36(3). – Pp. 218-235.
6. Isaacs R. Hybrid regimes and state capacity: The case of Kazakhstan's privatization reforms // *Central Asian Survey*. – 2021. – №40(2). – Pp. 167-185.
7. Burkhanov A. Civil society in authoritarian contexts: Kazakhstan's post-privatization challenges" // *Democratization*. – 2023. – №30(4). – Pp. 621-639.
8. Petrova V.F., Hasanov M.Sh. Formirovanie demokratii i sosiälno-politicheskoi identichnosti Kazahstanskogo obshestva // *Vestnik KazNU. Seria filosofia. Seria kulturologia. Seria politologia*. – 2016. – №3(57). – S. 240.
9. Abdrahmanova E. Naiti hozajna. Process privatizacii v Respublike Kazahstan: obzor, razmyshlenia // *Mir zakona*. – 2002. - №5. – S. 24.
10. Nazarbaev N.A. Privatizacija: Ot obshhego – k chastnomu // *Moja zhizn': Ot zavisimosti k svobode*. – Aстана: Foliant, 2023. – 708 s.
11. Fokina N. Mysl' 1994. – №12. – S.36-39.
12. Memlekettik mulıktı basqaru jane jekeshelendirudın tiimdılıgın arttyrudyn salalyq bagdarlamasyın bekıtu turaly» Qazaqstan Respublikasy Ukımetının2001 jylgy 27 shildedegı №880 qaulysy. 2-tarau. [Elektrondıq resurs]. – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P010000880_ (qaralğan kuni: 19.01.2025).